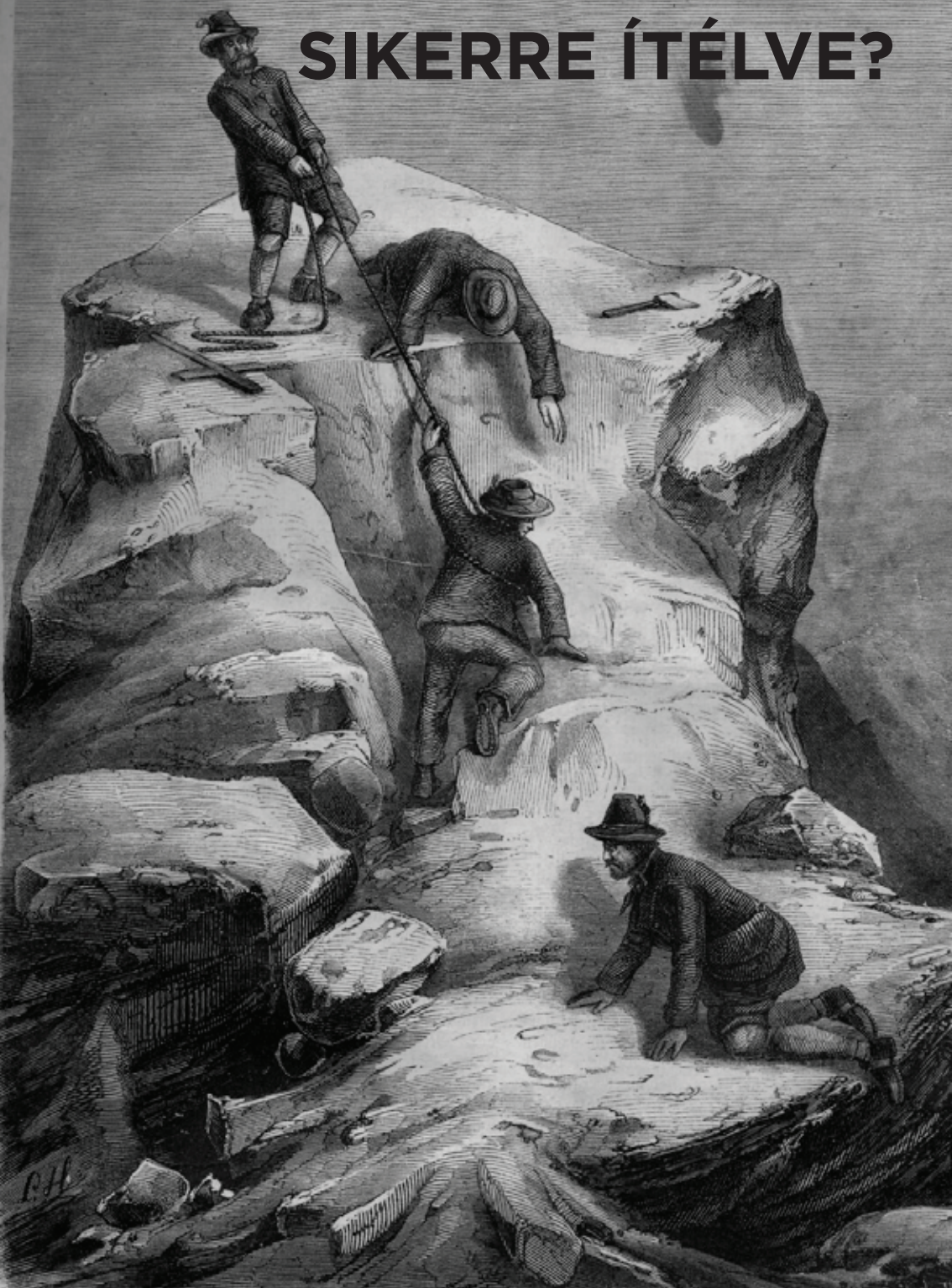

Szabó Imre

SIKERRE ÍTÉLVE?

BEVEZETÉS

Magyarországon az utóbbi húsz – sőt talán negyven – év gazdaság- és társadalompolitikai vitáinak leggyakrabban emlegetett fogalma a reform. Tulajdonképpen a rendszerváltás sem más, mint gazdasági-társadalmi reformok sorozata. A reformokról folytatott viták résztvevői (legyen szó politikusokról vagy „szakértőkről”) abban általában egyetértenek, hogy reformokra igenis szükség van; a nézeteltérések legtöbbször a reformok tartalmáról, időzítéséről és mélységéről szoktak kibontakozni. A reformokról szóló politikai és szakmai iratok részletes helyzetelemzéssel és ezzel együtt a megoldandó problémák felvetésével indítanak, majd a problémák orvoslásához és a célok eléréséhez szükséges szakpolitikai intézkedéseket veszik számba.

Ezekkel a vitairatokkal kapcsolatban legsűrűbben a megvalósíthatóság és a megvalósulás kérdései merülnek fel. Először is, a hibás vagy nem elég pontos problémafelvetés tulajdonképpen az arra épülő összes további lépést irreálissá teheti. A szerzők azonban legtöbbször a megvalósulás intézményi és strukturális feltételeit (illetve akadályait) hagyják figyelmen kívül. Ezek a feltételek ugyanakkor legtöbbször már csak a megvalósítás során válnak egyértelművé (a puding próbája az evés), és már azt is intézményi-strukturális tényezők döntenek el, hogy mely tervek juthatnak el egyáltalán a megvalósítás fájszába. Sőt; a rendszerváltás időszaka ékes bizonyítéka annak, hogy a legtöbb helyzetben a gazdaságpolitika nem az elméleti szinten legjobbnak tűnő terveket valósítja meg, hanem a szükségfeltételek vagy az éppen aktuális érdekvizonyok diktálta megoldásokat alkalmazza.

A szükség diktálta reformintézkedések különösen jellemzőek a rendszerváltás első szakaszára, amelyben a gyorsan változó külső körülmények hatására a tervgazdasági struktúrák működésképtelensége egyértelművé válik, ezért a lehető leggyorsabban ki kell építeni a piacgazdaság alapvető intézményeit, valamint stabilizálni kell a költségvetés és a nemzeti valuta helyzetét (Csaba 2004a). Nem állítjuk, hogy ebben az esetben a gazdaságpolitikai döntéshozóknak egyáltalán nincs mozgásterük. Ezt többek közt az is bizonyítja, hogy a kiinduláskor hasonló helyzetű rendszerváltó országok tranzíciós pályái közt már igen korán lényeges különbségek jelentek meg – ahogy erről később részletesen be fogunk számolni.

A reformok második szakaszában ezek a közvetlen kényszerek (amelyek a teljes gazdasági összeomlás veszélyéhez kapcsolódnak) már nem érvényesülnek, ezért azt lehetnénk, hogy ebben az időszakban már nagyobb lesz az esélye az alaposan átgondolt és előkészített reformoknak. Ehhez képest azt tapasztaljuk, hogy a második generációs reformokra éppen hogy sokkal nehezebben kerül sor. Ez egyrésztől éppen azzal magyarázható, hogy nincs „égető szükség” ezekre az intézkedésekre.

Másrésről viszont a reformok jellege és tárgya, valamint a reformokkal szembeni ellenállás erőssége is alapvetően eltér a két szakaszban. Az első szakaszban a stabilizáció, liberalizáció, privatizáció lépései során a negatív reformok (a szabadpiac kibontakozását korlátozó feltételek megszüntetése) vannak túlsúlyban. Ezzel szemben a rendszerváltás második szakaszát ideálisan az intézmények minőségi átalakításának, a nagy ellátó-rendszereket is érintő strukturális reformoknak az időszakaként kezeli mind a közvélemény, mind a szakirodalom (Csaba 2004b). Emellett az első szakasz lezárultával létrejön a társadalmi rendszerek bizonyos stabilitása, az érdekvizonyok kikristályosodnak és „befagynak”, ami megnöveli a további reformokkal szembeni ellenállás lehetőségét. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a második szakaszban nemcsak az átalakítandó területek komplexitása, hanem az erősebb társadalmi ellenállás (vagy ha úgy tetszik, a társadalmi érdekcsoportok ellenállása) is megköti a döntéshozók kezét.

Az alábbiakban a fenti ellentmondások miatt az első generációs reformokat kívánom vizsgálni. Ezen belül is pusztán az intézkedések végrehajthatóságának kérdéseit fogom elemezni, elvonatkoztatva az eredményesség, illetve a hatásosság szempontjaitól. (Az első generációs reformok eredményessége igen komoly kutatást igényelne, amelyre e dolgozat keretei közt nincs lehetőség.)

Kizárólag arra a kérdésre keresem a választ, hogy a rendszerváltó országok „élcsapatában” a reformintézkedéseket miért sikerült minden előzetes várakozást felülmúló zökkenőmentességgel végrehajtani, elvonatkoztatva attól, hogy végeredményben ezek az intézkedések objektíve hozzájárultak-e az átalakulás sikeréhez, vagy sem. Céloom a gazdasági reformok végigviteléhez szükséges feltételek bemutatása, ami esetünkben egyenértékű annak vizsgálatával, hogy miért nem alakult ki *a reformok végrehajtását akadályozó komoly társadalmi ellenállás.* Ezen a ponton egy újabb megkötést kell tennem: dolgozatomban nem foglalkozom a kelet-európai populizmus kérdésével. A reformokkal szembeni társadalmi tiltakozás erőtlenségét önmagában kívánom magyarázni, függetlenül az elégedetlenséget kihasználó politikai erők szerepétől.

A társadalmi ellenállás hiányát, illetve eredménytelenségét magyarázó, a szakirodalomban fellelhető elméletek közül hármat tartok kiemelten fontosnak. Az első a szocializmus örökségének és a posztoszocialista társadalmak szerkezetének, a második a vesztes csoportok kompenzálására irányuló tudatos politikai lépéseknek tulajdonítja a reformok akadálytalanságát.

Mindazonáltal ezek a magyarázatok figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy *a reformok végigvitelét nem csak a vesztes társadalmi csoportok akadályozhatják, hanem azok a rövid távon győztesnek számító csoportok is, akik abban érdekeltek, hogy fennmaradjanak a járadékvadász magatartásra lehetőséget adó „átmeneti állapotok”.* Ezek a csoportok mindent meg fognak tenni a reformok részleges és átmeneti jellegének fenntartásáért, ezért

őket paradox módon éppen a vesztesek politikai rendszerbe való bevonásával lehet megfékezni. Dolgozatomban amellet fogok érvelni, hogy ez a megközelítés a legrelevánsabb a gyors átmenet magyarázataként, hiszen a fenti két elmélettel szemben számot tud adni arról a különbségről is, amely az átalakuló országok élcsapata (nagyjából az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott nyolc ország) és a reformokban lemaradt országok (a balti államokat, illetve Szlovéniát leszámítva a szovjet és a jugoszláv utódállamok) között figyelhető meg.

A KUDARC FORGATÓKÖNYVEI – AZ EGYIDEJŰSÉG DILEMMÁJA ÉS A J-GÖRBE

Az államszocialista rendszer összeomlásának pillanatában sem a kelet-közép-európai rendszerváltó elitek, sem a közvélemény nem volt tisztában azzal, hogy a gazdasági nehézségek java még hátravan. A tervgazdaság felszámolása és a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás, a visszailleszkedés a nemzetközi gazdasági rendszerbe rendkívüli terheket rótt ezekre a társadalmakra, és rövid távon az átfogó reformintézkedések konjunkturális visszaesést váltottak ki.

A transzformációs visszaesés (Csaba 2004a) egyszerre jelentette a termelés és a foglalkoztatottság zuhanását, valamint az infláció fokozódását. Az 1989-es szinthez képest 1993-ra Lengyelországban 12, Magyarországon 13, Csehországban 18 százalékkal csökkent az egy főre eső átlagjövedelem (Vanhuysse 2006: 11). A munkahelyek elvesztése még az általános életszínvonal-csökkenésnél is súlyosabban érintette a lakosságot, ebből a szempontból ugyanakkor Csehország kivételnek számít a visegrádi országok közül, mivel itt a rendszerváltás kezdeti szakaszában a vállalatok puha költségvetési korlátjának fenntartásával és erőteljes állami iparpolitikával sikerült szinten tartani a foglalkoztatottságot.

Jóllehet a közgazdászok nagy része egyetértett abban, hogy ezek a problémák átmeneti jellegűek, a gyógyulás jelének és egyben eszközünek számítanak, a gazdaságpolitikát mégis komoly dilemmák elé állították. 1989-hez képest a gazdaságpolitika újdonsült irányítóinak olyan népszerűtlen intézkedéseket kellett hozniuk, amelyek – legalábbis átmenetileg – tovább rontották az átlag választópolgár helyzetét. Ezért nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy az első szabad választások után az új politikai elitnek nem csak a gazdasági, hanem a politikai környezet megváltozásával is szembe kellett néznie. A demokratikus átalakulás miatt immáron lehetőség nyílt a kormányok tevékenységének közvetlen bírálatára, a tiltakozásra az utcákon és a szavazófülkékben egyaránt.

A rendszerváltó folyamatok megindulásakor ezért a demokratikus intézmények és a piacgazdaság szimultán kiépítésének problémaköre állt a szakmai érdeklődés

középpontjában. Claus Offe paradigmaticus esszéjében (Offe 1991) amellett érvelt, hogy a két rendszer egyidejű kiépítése szükségszerűen feloldhatatlan ellentmondásokba torkollik.

Egyrésztől stabil demokrácia csak egy olyan megszilárdult kapitalista társadalomban működhet, ahol kialakultak a világos (osztály)struktúrák és törésvonalak, valamint az ennek megfelelő érdekviszonyok, amelyekre a pártverseny épülhet. Fennáll a veszély, hogy a civil társadalom homogenitása és a gazdasági érdekviszonyok kiismerhetetlensége miatt a politikai erők csak nacionalista és fundamentalista retorikával tudják megszólítani a választókat. *A kapitalizmus előzetes kialakulása és megszilárdulása feltétele a demokrácia sikeres működésének*, a demokratikus intézmények kiépítését e feltétel teljesüléséig sokak szerint el lehet, illetve el kell halasztani.

Másrésztől viszont Kelet-Európában a kapitalizmus kiépítése már önmagában is egy demokratikus keretek közt végbemenő, tudatos politikai projekt – írja Offe. Nem a nyugat-európai mintaországokban „természetes, endogén” fejlődés során kialakult kapitalizmusáról van szó, hanem egy előre megtervezett és a politikai elit által működésbe hozott gépezetről. A piaci viszonyokat és a magántulajdont nem a tőkésosztály alakítja ki és védelmezi, hanem maga az állam a gazdaságpolitikai reformokon keresztül. Ezeket a jól látható politikai döntéseket ugyanakkor feltétlenül legitimálnia kell a többség demokratikus akaratának. *A demokrácia működése feltétele a kapitalizmus kialakításának*.

A fentiek fényében viszont igen kevés az esély arra, hogy a reformintézkedések valóban meg tudják szerezni a többség támogatását. Először is, a választók tisztában vannak azzal, hogy a reformok nem a közjót, hanem az elit gazdasági hatalmának növelését célozzák, másodsor pedig előzetesen arra sincs semmilyen garancia, hogy a reformok valóban sikeresek lesznek. További súlyos probléma, hogy ezekre a társadalmakra a szocializmus örökségeként egy „egalitárius kultúra” jellemző, ezért egyetlen olyan intézkedést sem fognak támogatni, amely a piaci viszonyok kialakításán keresztül növelné a társadalmi egyenlőtlenségeket. A társadalmi aktorok türelmének elnyerésére tehát igen kevés az esély, az offei jóslat alapján a kelet-európai országok nem fogják elviselni a demokratikus és a piacgazdasági átmenet kettős terhét.

A reformok kivitelezhetetlensége melletti, elméleti-strukturális szintű érvelés bemutatása után most azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a „pesszimista” álláspontok szerint a fenti antagonizmus hogyan jelenik meg a gazdaságpolitikai döntéshozatal folyamatában. A legszélesebb körben elterjedt vélemények szerint a gazdaságpolitikai reformintézkedések hatását legjobban egy J alakú görbével lehet szemléltetni, azaz a mélyreható reformok kezdetben még tovább csökkentik a gazdasági teljesítményt, a mindenki számára érezhető pozitív hatások csak egy rendkívül nehéz átmeneti időszak után jelentkeznek (Hellman 1998: 206).

A J-görbe-hatáshoz szorosan kapcsolódik a rendszerváltó gazdaságpolitika feltételezett időinkonzisztencia-problémája. Demokratikus berendezkedés esetén a gazdaságpolitikai döntéshozatal rendkívül nehéz helyzetbe kerül, hiszen a választókkal olyan intézkedéseket kell elfogadtatnia, amelyek rövid távon további áldozatokat követelnek tőlük, viszont az előnyök csak hosszú távon válnak érzékelhetővé számukra. A hatalmon levő, szavazatmaximalizálásra törekvő politikusok tehát akkor cselekszenek racionálisan, ha minél inkább elodázzák a reformokat (Hellman 1998: 207).

Az időinkonzisztencia-probléma mellett a reformok végrehajtását veszélyeztetik a kollektív cselekvés vesztesek és nyertesek számára eltérő feltételei is. A gazdasági átalakulás vesztesei legtöbbször egy tömbben csoportosulnak (versenyképtelen állami mamutvállalatok és termelőszövetkezetek dolgozói), ezért sokkal könnyebb őket mobilizálni, mint a reformok győzteseit, akik sokkal több társadalmi rétegből kerülhetnek ki. A sikeres reformok hozadékai (stabil valuta, alacsony infláció, árubőség) sokkal egyenlőbben oszlanak meg a társadalmi csoportok közt, kvázi közjavakká válnak, ezért sokkal kisebb mozgósító erővel is bírnak.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az átalakulás kezdetén a reformok esélyeit a társadalomelmélet képviselői és a gazdaságpolitika elemzői igen negatívan ítélték meg. Az esélyek javításának pedig alapvetően csak két útját látták (a Nyugat esetleges nagyszabású támogatási programját – egy második Marshall-tervet leszámítva): a reformok fokozatos és részleges bevezetését, illetve a gazdaságpolitikai döntéshozatal elszigetelését a választói akarattól (szakértői kormányok).

Ezzel szemben az 1990-es évek derekára már nem kellett különösebb bátorság ahhoz, hogy valaki kimondja: ezek a pesszimista jóslatok nem teljesedtek be. Az új kelet-közép-európai demokráciák elkerülték a nagyobb politikai kríziseket, a komolyabb destabilizációt, a gazdasági reformok nagyja sikeresen lezajlott, kialakult egyfajta alacsony szintű egyensúly a demokrácia és a piacgazdaság között (Greskovits 1998: 177–187).

Arra, hogy megghiúsultak az összeomlás forgatókönyvei, alapvetően kétfajta „hágyományos” magyarázat létezik: vagy a társadalmi tiltakozás feltételei nem voltak megfelelőek, vagy a gazdaságpolitikának volt az eredetileg elgondoltnál nagyobb mozgáster. Az alábbiakban mindkét álláspontra ki fogok térni.

1. SZÁMÚ MAGYARÁZAT: STRUKTURÁLIS HATÁSOK – A SZOCIALIZMUS ÖRÖKSÉGE

A kelet-közép-európai rendszerváltó folyamatok megindulásakor nagyon sokan tartottak attól, hogy ez az országcsoporthoz követni fogja Latin-Amerika egy évtizeddel azelőtti példáját, ahol a politikai-gazdasági átalakulást erőszakos események, sorozatos tiltakozások és bénító hatású sztrájkok kísérték. Ebben az esetben a politikai elitnek nem csak a protestszavazatokkal kellett volna megbirkóznia, hanem a választási ciklusokat felborító radikális társadalmi ellenállással is.

Végül kiderült, hogy a Latin-Amerikával való összehasonlítás nem állja meg a helyét. A téma egyik legfontosabb szakértője, Greskovits Béla (Greskovits 1998) szerint ez leginkább a szocializmus örökségének tulajdonítható strukturális-intézményi okokkal magyarázható. A latin-amerikai rezsimekkel szemben (legyenek azok populista jellegű demokráciák vagy katonai diktatúrák) az államszocialista rezsim olyan társadalmakat hagyott maga után, amelyekből hiányoztak az erőszakos kollektív cselekvés strukturális, intézményi és kulturális feltételei. Kelet-Közép-Európában a társadalmi szerkezet történelmileg meghatározott mintái már eleve erősen korlátozzák a tiltakozás lehetőségét (Greskovits 1998: 85).

Először is, jóllehet a posztszocialista és a latin-amerikai országok gazdasági fejlettségi szintje nagyjából megegyezett, Latin-Amerikában a világviszonylatban közepesnek számító nemzeti jövedelem rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg a társadalmi csoportok közt, és a reformok csak tovább szélesítették ezt a szakadékot. Kelet-Európában a gazdaságátalakítás szintén fokozta a társadalmon belüli különbségeket, ugyanakkor az egalitárius hagyományok erősen korlátozták a reformok polarizáló hatásait (Greskovits 1998: 76–77).

Emellett a reformok veszteséinek mobilizációja is sokkal kevésbé volt kivitelezhető a kelet-európai régióban, mint Latin-Amerikában. Ennek egyik oka szintén az egalitárius örökséghez kapcsolható: a vesztesek előző rendszerben megszerzett alapvető iskolázottsága és a politikai rendszer relatíve inkluzív jellege lehetővé tette számukra, hogy a tiltakozásnak olyan konvencionális, „enyhébb” formáit válasszák, mint a protestszavazat leadása az esedékes parlamenti választásokon. Emellett sok vesztesként számon tartott csoportnak eleve igen szűk mozgástere volt. Nyilvánvaló például, hogy a nyugdíjasok komoly megszorító intézkedések esetén sem fognak az utcára vonulni és barikádokat emelni. A kelet-európai országok demográfiai szerkezete pedig egyértelműen az idősebb korosztályok felé tolódott (Greskovits 1998: 82–83).

Greskovits a vesztesek mobilizációjának strukturális akadályaként említi a városi lakosság Latin-Amerikához képest alacsony arányát is. A reformok kárvallottjai sokszor a rurális térségekben, elsősorban voltak megtalálhatóak (a szocialista nagyüzemi mező-

gazdaság egykori foglalkoztatottjai), az ő mozgósításukra így igen kevés volt az esély. A nagyvárosi favellák világa Kelet-Európába igazából sosem érkezett el.

Az ipari munkásság esetében ezek a strukturális akadályok nem érvényesültek ugyan, viszont az ő szervezett és koordinált ellenállásukat leginkább a szakszervezetek nem megfelelő működése hátráltatta. A szakszervezetek Kelet-Európában az átmeneti időszakban nem tudták (és azóta sem tudják) betölteni alapvető érdekérvényesítő funkcióikat, az egyéni és spontán elégedetlenség intézményesítését és koordinálását. Ez egyrészt ismét csak a szocialista örökséggel magyarázható, mivel az állampárthoz kötődő szakszervezeteket saját tagságuk sem tartotta megbízhatónak és hitelesnek (Greskovits 1998: 78).

Másrészről a rendszerváltás legfőbb erejeként Lengyelországban a Szolidaritás – illetve Kelet-Európa más országaiban a kisebb jelentőségű alternatív szakszervezetek ideológiai alapon kifejezetten támogatták a reformokat, amelyek éppen saját tagjaikat érintették a leghátrányosabban. Emellett az összes rendszerváltó országban nagyon hamar kialakultak azok az összefonódások a politikai pártok és a szakszervezeti szövetségek között, amelyekben a domináns szerep mindig a pártoknak jutott (Avdagic 2004).

A vállalati szinten pedig – szintén részben a szocialista örökségnek tulajdoníthatóan – sok helyütt a menedzsment és a szakszervezeti vezetőség paktumaival találkozhatunk.

Mindent egybevetve, Kelet-Európában hiányoztak a nyílt és erőszakos társadalmi tiltakozás intézményi és strukturális feltételei. Emiatt egyrészt előtérbe kerültek a tiltakozás olyan konvencionális és intézményesített formái, mint a protestszavazás. (Annak magyarázata, hogy a populista programmal és a protestszavazatoknak köszönhetően hatalomra kerülő pártok miért folytatják elődeik reformista politikáját, kívül esik dolgozatunk témáján.) Másrészről az elégedetlenség levezetésének lehetséges módjai közül a tiltakozás rovására megerősödött a kivonulási opció¹ (Greskovits 1998: 72–73). A kelet-európai rendszerváltó társadalmak kontextusában a kivonulási opciót elsősorban a különféle előnyugdíjazási rendszerek, illetve a feketegazdaságba vonulás jelentette.

---

1 A társadalomtudományos (és közgazdaságtani) gondolkodásba Albert O. Hirschman vezette be a kivonulás–tiltakozás–hűség fogalomhármast, mint egy meghatározott csoport tagjainak a csoport hanyatlására adott reakciói lehetséges osztályozását. Eszerint, ha elérhetőek számukra jobb alternatívák és adottak bizonyos feltételek, a hanyatló csoport tagjai a kivonulás lehetőségét fogják választani, tehát átpártolnak egy másik csoportba. Ezért az elégedetlenség kifejezésének nem a tiltakozás az egyetlen útja (Hirschman 1995).

2. SZÁMÚ MAGYARÁZAT: A VESZTESEK KOMPENZÁLÁSA, MINT TUDATOS STRATÉGIA

Az előző fejezetben láthattuk, hogy éppen a társadalom strukturális jellegzetességei, a civil társadalom erőtlensége adott lehetőséget a piaci reformok minél gyorsabb és zökkenőmentesebb véghezvitelére Kelet-Közép-Európában. Ugyanakkor sok minden függ attól, hogy a gazdaságirányítás mennyire tudja kihasználni a társadalmi szerkezet adta lehetőségeket. A kivonulási lehetőségek biztosítása is jórészt tudatos politikai döntések függvénye. Már Greskovits műve is egy egész fejezetet szentel a racionális politikai lépések vizsgálatának – szerinte a reformokért felelős gazdaságirányításnak kell eldöntenie, milyen elv szerint osztja fel a stabilizáció és alkalmazkodás terheit a társadalom különböző csoportjai között úgy, hogy megakadályozható legyen a társadalmi elégedetlenség felszínre törése, hiszen az a reformok megtorpanását vagy akár végét is jelentheti.

Pieter Vanhuyse (2006) ennél sokkal tovább megy, mivel szerinte a rendszerváltó reformok sikere elsősorban nem a strukturális háttérrel, hanem a vesztesek megbékítésére irányuló tudatos társadalompolitikai lépésekkel magyarázható. Vanhuyse amellett érvel, hogy a rendszerváltás olyan gazdaság- és társadalompolitikai stratégiák mentén zajlott le, amelyek segítségével az elit meg tudta fékezni a vesztes társadalmi csoportok ellenállását. Vanhuyse szerint a rendszerváltás kezdetekor igen fontos volt azoknak a csoportoknak a szerepe, akik rendelkeztek az erőszakos és nagyszabású tiltakozáshoz szükséges potenciállal, ezért komoly veszélyt jelenthettek a reformok végrehajtása során. Vanhuyse elsősorban a szervezett ipari munkásságot és a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóit említi. Ezeket a nagy üzemegységekben dolgozó, könnyen mobilizálható munkavállalókat egyszerre érte a drasztikus jövedelemcsökkenés és a munkahely elvesztésének közvetlen fenyegetettsége.

Az, hogy végül ők sem nyúltak a szervezett és esetleg erőszakos tiltakozás eszközeihez, jórészt a megosztás és megbékítés sikeres kormányzati stratégiájának volt köszönhető. Vanhuyse szerint az általánosan elterjedt feltételezéssel szemben az átmenet során nem szűkült be a szociálpolitika mozgásteré, éppen ellenkezőleg, a szocializmusbeli döntéshozatali korlátok lebomlásával igen aktív, sőt proaktív szociálpolitikai intézkedések alkalmazására nyílt lehetőség. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1990-es évek kezdetén a kelet-európai országokban a GDP-hez viszonyítva átmenetileg megnöttek a szociális kiadások (Vanhuyse 2006).

Az intézkedések célja pedig olyan mechanizmusok működésbe léptetése volt, amelyek lehetővé tették a társadalmi tiltakozás minimalizálását, valamint a vesztesek

békés tiltakozási utak és a kilépési opció felé terelését. Összességében a legfontosabb cél a korábban homogén, ezért nagy tiltakozási potenciállal rendelkező társadalmi csoportok megosztása volt. A csődközelbe került állami vállalatok dolgozóinak egy része számára a kedvező rokkant- és előnyügdíjazási rendszerek működésének köszönhetően elfogadható alternatívává vált a kilépés. Emellett az informális gazdaság kevésbé erőteljes kontrollja hozzájárult ahhoz, hogy a legális munkaerőpiacról kiszorult szereplők elfogadható, sőt sokszor igen jó életszínvonalat érjenek el.

Hozzá kell tennünk, hogy ezek a folyamatok növelték a szociális rendszer finanszírozói (a formális gazdaság munkavállalói) és haszonélvezői (nyugdíjasok, munkanélküliek, az informális gazdaságban dolgozók) közti elszigeteltséget. Erősödött a társadalom csoportjai közti redistribúciós konfliktus, amely ismét csak megnehezítette az együttes fellépést a reformokkal szemben.

A kivonulási lehetőségeket és a társadalmon belüli elosztási konfliktusokat erősítő tudatos politikai lépések tehát döntően hozzájárultak a kelet-európai reformok zökkenőmentes végigviteléhez. Ugyanakkor ezek a lépések mind rövid, mind hosszú távon rendkívül költségesnek bizonyultak. A nyugdíjrendszerek fenntarthatatlansága, az alacsony foglalkoztatottság (és ehhez kapcsolódóan a rendkívül egyenlőtlen közteherviselés), a szürkegazdaság virágzása az az ár, amelyet mindegyik kelet-közép-európai rendszerváltó országnak (különös tekintettel Magyarországra) meg kellett fizetnie a reformévek viszonylagos nyugalmaért.

3. SZÁMÚ MAGYARÁZAT: A NYERTESEK MEGFÉKEZÉSE

A fent bemutatott kétfajta álláspont ugyanakkor megegyezik abban, hogy mindkettő az átalakulás veszteségeit helyezi az elemzés középpontjába. Ez első látásra teljesen logikusnak tűnik, mindazonáltal már Greskovits felhívja a figyelmet arra, hogy a reformok megindulásakor sok esetben igen nehéz elkülöníteni egymástól a potenciális veszteseket és nyerteseket, sőt előfordul, hogy ezt maguk a szereplők sem látják világosan (Greskovits 1998: 146).

Ebben a kontextusban felmerül az időinkonzisztencia problémája is. A rövid távú vesztesékből hosszú távon még lehetnek nyertesek, elméletileg pedig az sincs kizárva, hogy a rövid távon nyertesek végül mégis mínusszal zárnak, még ha erre a gyakorlatban igen kevés is az esély. Nem nélkülöz minden alapot az a feltételezés sem, mely szerint a reformok teljes körű végrehajtásának nem tesz jót, ha a nyertesek „túlnyerik” magukat. Az átalakulás politikai gazdaságtani irodalmában a legmeggyőzőbben Joel Hellman

mutatott rá arra, hogy a rövid távon nyertesnek számító csoportok akár akadályozhatják is a reformok kibontakozását (Hellman 1998).

Hellman okfejtése a J-görbés megközelítés bírálatából indul ki, amelyet mind önmagában, mind közpolitikai következményei miatt erőteljesen kritizál. Először is, a reformoknak már rövid távon is vannak nyertesei, akik létszámban ugyan valóban alulmaradnak a vesztesekkel szemben, ugyanakkor politikailag és gazdaságilag jelentős erőt képviselnek. Hellman szerint viszont ennél is nagyobb probléma, hogy a hagyományos megközelítés alaptalanul feltételezi a rövid távú nyertesek „reformhűségét”.

Ez a feltételezés nagyon könnyen cáfolható a részleges reformokat alkalmazó országok példáján keresztül. Hellman szerint empirikusan igazolható, hogy az átalakulás során a legrosszabb teljesítményt a részleges, lépésenkénti reformokat alkalmazó országok nyújtották (Ukrajna, Oroszország, Fehéroroszország). Ezzel szemben a legjobban azok a posztoszocialista országok teljesítettek, ahol a legbátrabb, legradikálisabb és legátfogóbb reformokat vezették be (a V4-ek és a balti államok). Paradox módon a részleges reformokat alkalmazóknál még azok az országok is jobban jártak, ahol semmilyen lényeges változás nem történt a régi rendhez képest (a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamai).

Hellman ennek magyarázatát abban látja, hogy a részleges reformok egy olyan torzult piaci rendszert hoztak létre, amely lehetőséget nyújtott a járadékvadász magatartásra, amit a nyertes csoportok természetesen ki is használtak (Hellman 1998: 223). Elég, ha arra gondolunk, hogy mi történik akkor, ha az árakat felszabadítják, de az immáron magánkézben lévő mamutcégek továbbra is monopolhelyzetben maradnak, és tovább élvezhetik az állami támogatásokat is (ilyen helyzet természetesen még az úttörő országokban is előfordult). A részleges reformok nyertesei lehetnek a régi rend vezetői, akik így akarják átmenteni gazdasági hatalmukat, de lehetnek új elitcsoportok is (Hellman 1998: 229).

Végeredményben kialakulhat egy olyan negatív egyensúlyi helyzet, amelyben a befolyásos, rövid távon nyertes érdekcsoportok sikeresen megakadályozzák a reformok továbbvitelét, a „normálisan” működő piaci intézmények kiépítését. *A reform-gazdaságpolitika legnagyobb dilemmája Hellman szerint tehát nem az, hogy milyen eszközökkel lehet megvédeni a reformokat a rövid távú vesztesektől, hanem az, hogy milyen módon lehet végigvinni a rövid távú nyertesek érdekeivel ütköző átfogó reformokat.* Hellman szerint a dilemma feloldásának legkézenfekvőbb módja, ha sikerül érvényesíteni a rövid távú vesztesek kontrollját a gazdaságpolitika felett, a részvételi demokrácia keretei közt. Ez a záloga annak, hogy a gazdaságirányítás kikerülhessen a rövid távon nyertes gazdasági érdekcsoportok befolyása alól.

A Hellman-féle érvelés legnagyobb előnye, hogy Greskovits és Vanhuyse álláspontjával szemben számot tud adni arról a különbségről, amely az átalakuló országok élcsapata (nagyjából az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott nyolc ország) és a

reformokban lemaradt országok (a balti államokat, illetve Szlovéniát leszámítva a szovjet és a jugoszláv utódállamok) között figyelhető meg. Hiszen a sereghajtó országokban is minden strukturális feltétel adott lett volna a tudatos kompenzációs intézkedésekhez és a reformok tiltakozásmentes végigviteléhez: a szocializmus öröksége, a társadalomszerkezet tiltakozást gátló vonásai (a vidéki lakosság nagy aránya, az előregedő társadalom) még szembetűnőbbek voltak, mint a visegrádi és a balti országokban.

KÖVETKEZTETÉSEK

A pesszimista várakozásokra rációval a rendszerváltás első szakaszának gazdasági reformjait a kelet-közép-európai országokban zökkenőmentesen, a társadalom „türelmét” és a politikai rendszer stabilitását megőrizve sikerült véghezvinni. Ez a siker egyrésztől magyarázható azokkal a strukturális tényezőkkel, amelyek megakadályozták a vesztes társadalmi csoportok erőteljesebb tiltakozását (előregedő társadalom, jelentős vidéki népesség, vagy éppen a „passzivitás” kultúrájának szocialista öröksége). Másrésztől viszont meggyőzőbb az az intézményi szempontú érvelés, amely a reformok sikerét éppen a gazdaságpolitika demokratikus kontrolljának tulajdonítja. Valóban működő, váltógazdálkodásra alapuló képviselői demokráciákban sokkal kevesebb az esély arra, hogy a részleges reformok haszonélvezőiként járadékvadász csoportok akadályozzák meg a valódi és átfogó reformok végigvitelét. Ez a megközelítés magyarázatot ad az átalakuló országok élcsapata és a reformokban lemaradt országok (a balti államokat, illetve Szlovéniát leszámítva a szovjet és a jugoszláv utódállamok) között megfigyelhető különbségekre is, illetve rávilágít arra, hogy a piaci reformok és a demokratikus intézmények kiépítésének folyamatai nem gyengítik, hanem éppen hogy erősítik egymást. A képviselői demokrácia és a piacgazdaság együttes kialakítása lehetséges, sőt végeredményben ez bizonyult az egyetlen járható útnak, ami a jövőre nézve is számos tanulsággal szolgál.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Avdagic, Sabina (2004): *Loyalty and Power in Union-Party Alliances. Labor Politics in Postcommunism*. MPIfG Discussion Paper. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.
- Csaba, László (2004a): A szovjet modell összeomlása és a rendszerváltás első szakasza. In: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Szerk.: Bara Zoltán – Szabó Katalin. Aula Kiadó.
- Csaba, László (2004b): A rendszerváltás második szakasza – funkcionális áttekintés. In: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Szerk.: Bara Zoltán – Szabó Katalin. Aula Kiadó.
- Greskovits, Béla (1998): *The Political Economy of Protest and Patience. East European and Latin American Transformations Compared*. Central European University Press.
- Hellman, Joel S. (1998): Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. In: *World Politics*, Vol. 50. No. 2.: 203–234.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak a vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris.
- Offe, Claus (1991): Az egyidejűség dilemmája. Demokratizálódás és piacgazdaság Kelet-Európában. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 66. No. 8–9.
- Vanhuyse, Pieter (2006): *Divide and pacify : strategic social policies and political protests in post-communist democracies*. Central European University Press.